

Vývoj *ьja*-kmenových feminin ve starší češtině (na příkladu subst. *rolé, lodí, laní*)

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

oddělení vývoje jazyka

Kolokvium *Historický text a jeho interpretace*

Kozojedy, 12.–14. 10. 2022

Substantiva

- **domáci**

- **osobová:** *(h)paní, pradlí/pradlé, předlí/přadlé, švadlí/švadlé*
  - **kolektiva:** *bratřie, kněžie*
- **neosobová:** *laní, ledvie* (jen du. a pl.), *lodí, rolí/rolé, zmie*

- **přejatá**

- **apelativa:** *alchymí/alchymie, histoří/historie, procesí/procesie...*
- **propria:** *Aží/Azie/Asie, Indí/Indie, Lucí/Lucie, Maří/Marie...*

Jeden ze zanikajících deklinačních typů

- **důvod:**

- hláskové změny 'á > ie, 'ú > í, ie > í → unifikace koncovek, zánik distinktivní funkce tvarů

- **důsledek:**

- zánik deklinačního typu, přechod jmen k jiným skloňovacím typům, příp. doprovázený změnou rodu (*bratří, kněží; procesí; nářeční stav*)

Historické mluvnice

- GbHistMluvn 3/1, 1960: 237–254
- Vážný, 1964: 52–53, 66–69
- HMČ, 1986: 159–161
- M. Komárek, Dějiny českého jazyka, 2012: 159
- P. Kosek, 2014: 63–67

Lexikografický problém

- Kdy ke změně deklinační příslušnosti (popř. i rodu) dochází?
- **= problém při stanovení lemmatu v LDHBČ**
- dataci řeší alespoň částečně Vážný, 1964: 68–69
  - ad *laní*: „od sklonku 14. stol. objevuje se tvar *laně*, později *laň*, podle *dušě*“
  - ad *ledvie*: „časem se vyvinulo i neutrum *ledvie*, skloňující se *znamenie*“
  - ad *lodí*: „časem přechází ke vzorům *dušě* a *kost*“
  - ad *rolí*: „časem vznikají novotvary podle *dušě*, které se v nové češtině ustalují jako norma“

Lexikografický problém – stanovení lemmatu v LDHBČ

- **Kdy nastává ono „časem“?**
- *domové a jiná městská stavení nejsou u samých zdí městských, ale jsou téměř jedné rolí vzdálí ode zdi XenKýr přídavek 115 (1605)*
- *chromou jalovou laní přivezl ArchPís (1723)*
- *jako lodí, ješto plyne přes prudkou vodu MarPost 495 (1727)*

Lexikografický problém – stanovení lemmatu v LDHBČ

- → Ženské *ьja*-kmeny nezanikají před r. 1500.
- → Jaký je jejich další deklinačně-rodový vývoj?

Viz Vážný aj.: různý.

Vývoj f. *laní*

- již od **stč.** dolož. též *ja*-kmen *laně* (převážně v lat.-čes. slov.):
  - *hinula laně* KlarBohO 175 (rkp. *lanye*; *laní* KlarBohE, KlarBohF)
  - *Dorchas srnka neb laně* VýklHebrL 195v (rkp. *lanie*)
  - ale též: *laně přezmílelá a jelének najvzácnější* BiblKladr Pr 5,19 *cerva* (rkp. *Lánié*)
- **střdč.**
  - doloženy tvary a formy:
    - deklinace *lja*-kmenové:
      - *mé nohy jakby laní křepké čině, vysoko dává [Bůh] skákati* KomŽalm 20
    - *ja*-kmenové:
      - *svého laně plodu pozbývá* KomŽal 31
    - i formy bez vokalického zakončení (již od počátku období):
      - *tak veliké věci, jak ... dovedla jest ona smyšlená laň* Sertoriova HrubPřekl 146r
  - subst. *laní* je méně frekventované než f. *lodí, rolí*
  - tvary bez vokalického zakončení i tvary *lja*-kmenové a *ja*-kmenové jsou zastoupeny víceméně rovnoměrně

Další vývoj f. *laní*

- na rozhraní mezi obdobím barokním a obrozenským – zlom vývoje, přechod substantiva k typu *píseň*
- **období obrozenské a poobrozenské:**
  - převažují formy a tvary podle typu *píseň*:
    - laň k ní [luně] *hledí v tichém mlází* Šmilkovský, *Básně* 59, 24 (1874)
  - coby *lja*-kmen dolož. již jen dvakrát (pouze v 1. pol. obroz. období):
    - *padá co rychlá laní z ručnice raněná* Thám, *Alm.* 94 (1785), pod. *Básně v řeči vázané* 10 (1812)
  - nečetné, leč po celé 19. st. ještě doložené jsou doklady s koncovkami *ja*-kmenovými:
    - *vyskočí a tatam je plachá laně* Stankovský, *Faust* 4, 10 (1872)
- na konci období dokončen přechod substantiva k typu *píseň*

Vývoj f. *lodí*

- již od **stč.** novotvary:
  - *lja*-kmenového nom. sg. *lodie* (Gebauer 1960: 237n.):
    - *nepřešla jest lodie veslářová* Pror Is 33,21 (rkp. *lodye*)
  - střední *ljo*-kmenové deklinace:
    - *jedno li lodí v moři i s kúpí zahyne* ŠtítBes 200
  - *i*-kmenové tvary – pouze nepřímých pl. pádů (dat., lok., inst.):
    - *tehdy přijedú na lodech z Lampart* BiblOI Nu 24,24
- **střdč.**
  - doloženy tvary a formy deklinace *lja*-kmenové:
    - *hnedky se rybář k němu [tonoucímu] přibral a v svou lodí ho vzal* ApolKron A8
  - *ja*-kmenové:
    - *tato lodě zachovaná byla, aby lidé nehynuli* FrozObr 58
  - formy bez vokalického zakončení:
    - *když co zastřelí, tehda na lod' vezme to, veze až k městu* TrestHrad 26
  - dolož. i tvary *i*-kmenové, tentokrát již nikoliv pouze plurálové:
    - *tu teprv já z lodi své vyšel jsem* CestČern 212
- přes vysokou tvarovou variabilitu u tohoto frekventovaného jména stále jednoznačně převažuje skloňování podle původní deklinace *lja*-kmenové

Další vývoj f. *lodí*

- období obrozenské a poobrozenské:
- v souladu se zakončením tvarotvorného základu konzervativnější než subst. *laní* – původní *lja*-kmenové tvary si udržuje déle a užívá je hojněji:
  - *šel jsem ... do Hamburku, kdež jsem na lodí sedl* Jindy a nyní 2, 23r (1830)
- zároveň hojný výskyt tvarů přiřaditelných k typům *píseň* i *duše*:
  - *moře loděmi římskými téměř pokryté* Tomíček, Děje angl. země (1849)
- či *kost*:
  - *o skálu se ztroskotají lodí* Krásnohorská, Z máje žití (1871)
- běžné jsou formy nom./akuz. sg. bez vokalického zakončení:
  - *ty stoupni na lod' a ta poletí jak ... střela* Miriovský, Básně (1869)
- x řídký výskyt *ja*-kmen. nom. sg. (akuz. sg. nedolož.):
  - *my jsme bouří litou hnaná lodě* Goll, Básně (1874)
- v 2. pol. 19. st. převažují tvary podle měkkých, nevokalicky zakončených fem. deklinací *píseň*, *kost*, stejný je stav i v nč.

Vývoj f. *rolí/rolé*

- již na konci **stč. období** dolož. zř. či ojed. tvary
  - žen. deklinace *a*-kmenové (jen Žilin):
    - *přez přiečnú rolu* Žilin 94r
  - *i*-kmenové:
    - *s rolmi oranými i neoranými* DeskyMorBrn 31,6 (1490)
  - *i* *ьjo*-kmenové, tj. neutr.:
    - *sieti budeš na rolí tvém* BiblPraž Lv 25,3

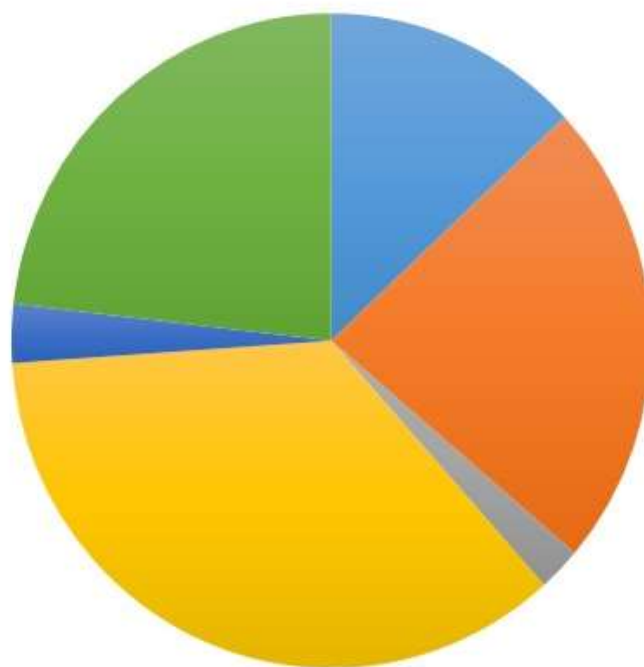
Další vývoj f. rolí/rolé

- **střdč.:** dolož. tvary deklinací
  - f. *ɸja*-kmenové:
    - *kteroužto rolí on Zach že držel ArchČ 26,286 (1544)*
  - f. *ja*-kmenové:
    - *vzhledniž na naše potřeby ... Role suchy KancŠtaj 278*
  - f. *i*-kmenové:
    - *aby se ... protržením trub v rolech a lukách ... škoda nedála ArchČ 20,512 (1547)*
  - n. *ɸjo*-kmenové:
    - *potom [národ etruský město Kapun] po jednom vuodci svém, Kapiovi řečeném, aneb což i k víře podobnější jest, od polního rolí nazval je Kapuam MünstKosm 813v*
- dolož. i bezkonečkový gen. sg. f.:
  - *na kupování rol od lidí z vesnic ArchČ 20,298 (1518; zápis je z Tovačova)*
- a hybridní f.-n. spojení:
  - *s lukami, s rolí oraným i neoraným JgSlov (Steinb. Dipl. 2,154)*
- *ɸja*-kmenové f. dolož. hl. z moravské oblasti

Dobová definice f. *rolí*

- skrz role vyrozumívá se položení nerovné a skrze pole položení rovné BeckPost 3,498

Deklinační příslušnost subst. *rolí/-é* v středč.

■ ɥja-kmen. f.

■ ja-kmen. f.

■ i-kmen. f.

■ nejasný dekl. typ

■ ɥjo-kmen. n.

■ rolí/rolé, nejasný rod

Další vývoj f. *rolí/rolé*

- období obrozenské a poobrozenské:
- pestrá tvarová variabilita
- f. *ɸja*-kmenové:
  - *přihlédav k své malé rolí, již sem v létě zdělával* B. Talbic, Poezie (1812)
- n. *ɸjo*-kmenové:
  - *to rolí jest úrodoslibné* Vinařický, Výr. zp. rol. 65, 5 (1851)
  - *žena ... živila se sama na panském rolí* A. Mrštík, Rok na vsi 66 (1902)
- *rolí*, nejasný rod:
  - *všude ticho, jenom ve rolí slyšet křepelina zvučně byla* J. K. Chmelenský, Básně 11, 4 (1823)
- f. *ja*-kmenové:
  - *když si vzal z výnosu role své náhradu za všecko předešlé vydání* Drozd, Politické hospodářství (1853)
- n. *jo*-kmenové:
  - *ráda lopotit se budu za kousek chleba z domácího role* S. Čech, Zpěvník Jana Buriana (1895)
- ojed. dolož. i *rolé*:
  - *takto rantil [chrt Běhoun] přes rolé a klesty* Chmela, Bajky 1, 86, 1 (1818)

Další vývoj f. *rolí/rolé*

- období obrozenské a poobrozenské – vyrovnaná frekvence deklinací
- záhlaví hesla
  - **v PSJČ:**
    - *role*, -e f., řidč. n. (zast. *rolí*, -í f., dial. n.)
  - **v SSJČ:**
    - *role* I, -e (†*rolí*, -í) ž., řidč. a zast. *role*, -e (zast. a nář. *rolí*, -í, A. Mrš.) s.
  - **v SSČ:**
    - *role*², -e ž. zast. kniž.

Shrnutí

- foneticko-fonologický aspekt
  - další deklinační vývoj jmen určuje koncový konsonant tvarotvorného základu
- vliv sémantického pole
  - ad *ledvie*: sr. rod řady párových tělesných orgánů (*rameno, koleno, oko, ucho, ňadro*)
  - ad *rolí*, pozd. *role*: sr. n. *pole*
- rodový aspekt
  - u jmen ze zanikajících a necentrálních deklinací je častým jevem změna rodu (zvl. v době střední) ← vysoká míra pádového synkretismu netvrdých (zvl. měkkých) deklinací napříč rody

-
- **Děkuji Vám za pozornost.**